

Robert Suski

CZY DIOKLECJAN CIESZYŁ SIĘ AUTORYTETEM WŚRÓD WYŻSZYCH RANGĄ OFICERÓW I U POZOSTAŁYCH TETRARCHÓW?

Na obecnej konferencji *Autorytet mitu – mit autorytetu* zadajemy sobie pytanie, czym jest tytułowy autorytet i jak się on przejawia. Na wstępie należy sobie zadać pytanie, jak poznać, czy ktoś się nim cieszy. Odpowiedź na wyżej wspomniane pytanie nie jest jednak proste. Co prawda możemy zadać w sondażu pytanie, kogo ankietowani uznają za autorytet, ale uzyskana odpowiedź może bardziej pokazać na istniejącą w społeczeństwie poprawność, niż to, kto rzeczywiście ma wpływ na postępowanie innych ludzi. Czy jeśli jakaś postać jest przez wiele osób wymieniana jako autorytet, to czy należy automatycznie przyjąć, że ci ludzie kierują się jej nauczaniem w życiu publicznym, czy prywatnym? Czasami mamy do czynienia z kreacją pewnego mitu. Dziś większość Polaków wymieniając postać, która wzbudza największy u nich szacunek, wskazuje Jana Pawła II. Jeśli jednak spytać tych samych respondentów, co pamiętają z nauk tego papieża, to poza zdaniem o kremówkach nie są w stanie powiedzieć nic konkretnego. Czy w takim wypadku można mówić o byciu prawdziwym autorytetem? O ile nie jest wcale oczywiste, kto nim jest dziś, to zdecydowaniu trudniej jest powiedzieć, jak było to w przeszłości. Dysponujemy mniejszą liczbą źródeł, często powstały one wiele lat po opisywanych wydarzeniach. Oczywiście nie możemy przeprowadzić ankiety, aby zadać pytanie o zaufanie, jakim cieszyły się ważne postacie z przeszłości. W tym tekście chciałbym zastanowić się, jak można poznać, kto cieszył się takim specjalnym szacunkiem wśród swoich ziomków na przykładzie jednego z cesarzy, którzy sprawowali władzę w końcu III i początku IV wieku.

W jednej z najstarszych inskrypcji *Res Gestae Divi Augusti (Monumentum Ancyranum)* (34) August zadeklarował, że „od tego czasu przodowałem przed wszystkimi autorytetem (*auctoritas*), władzy jednak nie miałem więcej niż inni, którzy byli za każdym razem moimi kolegami

w urzędzie”. Według Augusta jego nadzwyczajna pozycja w państwie rzymskim była rezultatem poważania, jakim cieszył się u współobywateli. Oczywiście nie należy wierzyć Augustowi na słowo. Jego władza oparta była w rzeczywistości na armii, której płacił żołd, dzięki czemu była ona mu wierna. Niemniej można w tym kontekście zadać pytanie o rolę autorytetu w legitymizacji władzy cesarskiej.¹

W tym tekście chciałbym się zastanowić jak przejawiał się on w przypadku Dioklecjana, jednego z cesarzy rzymskich rządzących w końcu III wieku. Był on imperatorem niezwykłym. Kiedy został on odwołany władcą 20 listopada 284 roku, to nikt nie spodziewał, że skończyła się pewna era w dziejach cesarstwa, czas zamętu i ciągłych uzurpacji charakterystycznych dla III wieku.² Władzę cesarską sprawował przez 21 lat. Jedynie niewielu z rzymskich władców tak długo utrzymało się na tronie. Wystarczy powiedzieć, że pomiędzy śmiercią Aleksandra Sewera (rządził przez 14 lat), a wstąpieniem na tron Dioklecjana jedynie Galienowi udało się sprawować władzę przez ponad 10 lat. Co więcej, po zamordowaniu Galiena kolejni władcy byli mordowani, mimo odnoszonych sukcesów, po kilku latach od otrzymania purpury (Klaudiusz II rządził w latach 268-270, Aurelianus 270-275, Tacyt 275-276, Probus 276-282, Karus 282-283, Karinus 282-284). Upadek autorytetu imperatorów związany był z istotną zmianą jaka nastąpiła przy kreowaniu nowych cesarzy. Po purpurę sięgali nie senatorowie (ostatnim z nich był Galien), ale generałowie, którzy często pochodzili ze społecznych nizin. Wywodzący się z Ilirii władcy nie mieli odpowiedniego pochodzenia, każdy z dowódców uważał, że posiada praktycznie równe prawa do trony, co sprawujący władzę. Stąd sukcesy militarne odniesione przez Aureliana czy Probusa nie uratowały ich przed zamordowaniem (Ziółkowski 2004:521-524).

W tym miejscu należy zadać pytanie, czemu Dioklecjan zawdzięczał trwałość swoich rządów? Tego sukcesu nie tłumaczą zwycięstwa odniesione nad przeciwnikami zewnętrznymi, jakie były udziałem Dioklecjana. Przecież jego poprzednicy także byli dobrymi wodzami, którzy pokonali przeciwników

¹ O legitymizacji władzy cesarskiej zob. Turcan (1978:996-1084), Fears (1977) i Veyne (2007:9-73).

² O proklamacji Dioklecjana zob. Lorient (1973:71-76), Bird (1976:123-132), Kuhoff (2001 a:17-23) i Bowman (2005:68-70).

zewnątrznych. Nie uchroniło ich to jednak przed uzurpacjami i spiskami. Co więcej, podczas rządów Dioklecjana doszło jedynie do dwóch poważnych prób zdobycia władzy. Ponadto wyraźnie różnią się one od rebelii, które poprzedzały rządy Dioklecjana. Karauzjusz zbuntował się w akcie samoobrony, do jego zguby dążył Maksymian Herkulijski. Kiedy Karauzjuszowi udało się odnieść sukces i przejął kontrolę nad Brytanią, to występował o uznanie ze strony Dioklecjana. Na jego monetach propagowano fikcje współrządów Karauzjusza oraz legalnych imperatorów. W Brytanii emitowano monety (*RIC T. 5,2, n. 550*) z bardzo specyficznymi legendami. Na awersie widniał napis *CARAVSIVS ET FRATRES SVI*, co sugeruje współrządy uzurpatora, Dioklecjana i Maksymiana Herkulijskiego, a na rewersie znajduje się legenda *PAX AVGGG*, co znowu sugeruje rządy trzech augustów.³ Podobnie rewolta w Egipcie, która wybuchła podczas wojny Dioklecjana z Persją była raczej rozpaczliwym buntem związanym ze zbyt dużym obciążeniem fiskalnym, jakie nałożoną na tę prowincję niż realną próbą zdobycia władzy.⁴ W Egipcie nie stacjonowała silna armia, nie było więc możliwości, aby na jej czele można było pokusić się o zdobycie władzy w całym *imperium*. Za rządów Dioklecjana cesarz nie stanął przed zagrożeniem, jakim były spiski wysokich rangą oficerów. To jest poważny dowód na istnienie autorytetu Dioklecjana w rzymskim korpusie oficerskim. Najwidoczniej Dioklecjan cieszył się takim zaufaniem, że przeciw niemu nie zawiązał się żaden niebezpieczny spisek wojskowych.

Po części brak uzurpacji wojskowych tłumaczy się pojawienie systemu tetrarchii.⁵ Zamiast sprawować samodzielnie władzę, Dioklecjan podzielił się nią z trzema oficerami. Kilka miesięcy po objęcia władzy przez Dioklecjana, obdarzył tytułem cezara Maksymiana Herkulijskiego.⁶ Po sukcesach odniesionych nad bagaudami Maksymian (zapewne 1 kwietnia 286 roku) został

³ Zob. Carson (1982:245-258) i Ziółkowski (2004:539-540). O uzurpacji Karauzjusza i Alektusa zob. Kaczanowicz (1985) i Casey (1995).

⁴ Ziółkowski 2004:540. O uzurpacji Domitiusa Domitianusa i Aureliusza Achilleusa zob. Schwartz (1975), Thomas (1976:253-279), Schwartz (1977:217-220), Thomas (1977:233-240) i Kolb (1988:325-343). O wojnie Rzymu z Persami za panowania Dioklecjana zob. Suski (1999a:129-152, 1999b:153-183), Dignas i Winter (2007:28-32).

⁵ Odnośnie podstawowych informacji o ustanowieniu tetrarchii zob. Bowman (2005:74-78).

⁶ Doszło do tego zapewne 21 czerwca 285 roku. Odnośnie daty wyniesienia Maksymiana Herkulijskiego na tron zob. Barnes (1982b:4).

wyniesiony do funkcji augusta, równorzędnej pozycji Dioklecjana. Dioklecjan nie miał synów, którzy mogli być jego następcami lub mogli by współuczestniczyć w sprawowaniu władzy. Dlatego zdecydował się podzielić nią z jednym z niespokrewnionych ze sobą oficerów. Po kilku latach (1 marca 293 roku) dyarchia została zastąpiona przez tetrarchię. Dwaj kolejni oficerowie – Konstancjusz Chlorus i Galeriusz – zostali obwołani cezarami. Pierwszy z nich stał się pomocnikiem Maksymiana Herkulijskiego (Konstancjusz Chlorus był prefektem pretorianów oraz mężem pasierbicy Maksymiana Teodory), a drugi pomagał Dioklecjanowi (zapewne Galeriusz ożeniony został z Walerią, jedyną córką Dioklecjana, zanim proklamowano go cezarem). Podzielenie się władzą przez Dioklecjana (sam cesarz nie miał innych dzieci poza Walerią) ustabilizowało sytuację wewnętrzną w cesarstwie. Lider udanego przewrotu wojskowego, którego ofiarą padłyby jeden z władców, miałby przed sobą starcie z trzema jego współwładcami, a każdy z nich dysponował własną armią. Niemniej Dioklecjan nie był pierwszym z cesarzy, który próbował podzielić się częściowo władzą. Wcześniej Probus powierzył nadzwyczajne dowództwo Karusowi, co od razu zaowocowało buntem tego ostatniego. Powstaje pytanie, skąd taka różnica pomiędzy Probusem a Dioklecjanem. Czy Dioklecjan wybrał mniej ambitnego oficera niż Probus? Czy może przebieg kariery Dioklecjana i jego osobista charyzma była kluczem do jego sukcesu? Dioklecjan przed wstąpieniem na tron stał na czele *domesticos*,⁷ gwardii cesarskiej, do której powoływano wybijających się centurionów. Wracali oni następnie do legionów jako oficerowie. Tym samym dla wielu dowódców Dioklecjan był nauczycielem i pod jego dowództwem zdobywali oni doświadczenie militarne. Autorytet Dioklecjana był na tyle silny, że mimo upływu lat dowódcy, który wyszli z jego szkoły, zachowali względem niego lojalność.

Już same okoliczności wstąpienia na tron Dioklecjana wskazują na autorytet, jakim cieszył się wśród oficerów. Dioklecjan po eliminacji prefekta pretorianów Apra, a być może cesarza Numeriana (Bird 1976:123-132), przystąpił do rozprawy z drugim z synów Karusa Karinusem. Do starcia obu armii doszło nad rzeką Margus w Mezji Górnej. Dioklecjan odniósł sukces dzięki zamordowaniu Karinusa przez swoich podwładnych. Przyczyny morderstwa na cesarzu nie są

⁷ Aureliusz Wiktor, *De caesaribus* 39, 1; *Historia Augusta, Car.* 13, 1; Zonaras, *Epitome* XII 31.

dla nas jasne. Według naszych źródeł zabójcy chcieli pomścić uwiedzenie przez cesarza ich żon, lub bali się, aby Karinus nie pogłębił swych złych skłonności.⁸ Był on bardzo negatywnie postrzegany przez antyczną historiografię. Według niej miał zachowywać się haniebnie, otaczać złymi doradcami, skazywać na śmierć niewinnych ludzi, prowadzić niegodny władcy tryb życia.⁹ Jednak ten obraz Karinusa był zapewne odbiciem propagandy Dioklecjana, a nie rzeczywistych skłonności syna Karusa.¹⁰ A jeśli tak, to sprawcami zamordowania Karinusa byli, być może, dawni podwładni Dioklecjana. Oficerowie ci mając do wyboru lojalność wobec aktualnego władcy a swojego dawnego dowódcy wybrali tego drugiego. Świadczy to o szacunku i autorytecie, jakim cieszył się Dioklecjan u swoich byłych podkomendnych.

Podczas swoich rządów Dioklecjan dążył do wywyższenia osoby cesarza. Władca przedstawiał Jowisza jako opiekuna swojej władzy. Podobnie Maksymianem Herkulijskim miał opiekować się Herkules. Obaj władcy przyjęli przydomki wskazujące na związki z tymi bogami: *Iovius* w przypadku Dioklecjana i *Herculius* dla Maksymiana Herkulijskiego.¹¹ Nadzwyczajna pozycja cesarza podkreślana była przez zmiany w cesarskim ceremoniale. Zapewne Dioklecjan nadał ceremonii *adoratio* (czyli oddania czci władcy na kolanach z twarzą skierowaną ku ziemi) formę sformalizowaną (Alföldi 1970:55-56; Kolb 2008:31-35). Być może wtedy wprowadzono zwyczaj, że zwyczaj *adoratio* obowiązywał także rodzinę cesarzy. Według Laktancjusza Maksencjusz w swojej pysze odmówił *adoratio* względem swojego ojca Maksymiana Herkulijskiego oraz teścia Galeriusza (Laktancjusz, *O śmierci prześladowcy* 18, 9). Zapewne wtedy usankcjonowano zwyczaj *manus velatae*, czyli podawanie imperatorom, jak bogom, wszelkich rzeczy zawiniętych w welon, aby nie zostały one skalane dotykiem zwykłych ludzi (Deckers 1979:628; Kolb 2008:35). Dzięki tym rytom podkreślano nadnaturalny charakter osoby cesarza, który stał się pośrednikiem pomiędzy światem boskim a ludzkim. Rolę, jaka przypadła cesarzom w systemie stworzonym przez Dioklecjana, najlepiej

⁸ Eutropiusz. *Breviarium* IX 19; *Epitome de caesaribus* 38, 6; Zonaras, *Epitome* XII 612.

⁹ Eunapios z Sardes, frg. 4; Zosimos, *Historia Nova* I 72, 1; Eutropiusz, *Breviarium* VIII 19; *Historia Augusta*, *Car.* 16, 1 – 17, 7.

¹⁰ Chastagnol 1976:84-90; Bird 1993:146 ; Chastagnol 1994:1141-1142.

¹¹ Seston 1950:257-266; Mattingly 1952:131-134; Rees 2005:223-240.

ilustruje jeden z ważniejszych zabytków propagandy czasów tetrarchii, łuku Galeriusza w Tessalonikach,¹² który powstał pomiędzy 299 a 303 rokiem (Kolb 2008:168). Augustowie są przedstawieni obok bogów. Siedzą na firmamencie, obok nich stoją cesarowie. Ukazuje on augustów jako władców wszechświata, dzięki którym na ziemi panuje dostatek. Ich rządy to zapowiedź nowego złotego wieku (Kolb 2008:168-173). Oczywiście takie przedstawienia nie pokazują nam autorytetu cesarza, ale to w jaki sposób go budowano, czy podkreślano.

W maju 305 roku doszło do wydarzenia wyjątkowego – abdykacji cesarza. Przed Dioklecjanem jedynie raz nastąpiło coś podobnego. Niemniej *casus* Tetricusa jest kompletnie inny niż Dioklecjana. Tetricus został pokonany przez Aureliana. Zachowanie go przy życiu było kaprysem cesarza. Dla Tetricusa abdykacja była jedynym sposobem, aby zachować życie.¹³ W przypadku Dioklecjana abdykacja poprzedzona była długotrwałą chorobą. Cesarz zachorował na początku 304 roku. Początkowo dolegliwości nie były zbyt uciążliwe, skoro pierwszy august zdecydował się na długotrwałą i męczącą podróż inspekcyjną po *Imperium Romanum*, w czasie której brał udział w wyprawie przeciwko Karpom.¹⁴ Stan jego zdrowia stał się krytyczny w drugiej połowie 304 roku (Laktancjusz, *O śmierci prześladowcy* 17, 4-5). W Nikomedii plotkowano o śmierci Dioklecjana (17, 6). Według Laktancjusza ludzie powszechnie uważali, że cesarz nie żyje, a zostanie to oficjalnie ogłoszone po przybyciu do miasta Galeriusza, aby zminimalizować niebezpieczeństwo uzurpacji (17, 7). Stan zdrowia cesarza trochę polepszył się pod koniec zimy 305 roku. Dioklecjan ukazał się publicznie 1 marca 305 roku. Pierwszy august wyglądał jednak fatalnie, na jego wyglądzie odcisnęły się stygmaty choroby, na którą cierpiał (17, 8-9). Wkrótce potem abdykował.

Już w starożytności przyczyny oddania władzy przez Dioklecjana wzbudzały wiele wątpliwości i sensacji. W *Vita Constantini* (I 18) Euzebiusz z Cezarei pomija tę kwestię milczeniem. W *Historia Ecclesiastica* (VIII 13, 11) przyczynę niezrozumiałego postępowania twórcy tetrarchii upatruje w jego obłędzie. Wtórowali mu: Konstantyn Wielki (*Oratio* 25, 2) i Julian Apostata (*Caesares* 315B). Dla Laktancjusza abdykacja władcy była rezultatem nacisków Galeriusza

¹² O łuku Galeriusza zob. Pond Rothman (1975:19-40; 1977:427-454) i Kolb (1987:157-176).

¹³ O pokonaniu Tetricusa zob. Suski (2008a:165-181).

¹⁴ Laktancjusz, *O śmierci prześladowcy* 17, 4. Zob. Barnes (1976:193; 1982b:56).

na chorego imperatora. Bezwolny i miotający się w szaleństwie Dioklecjan miał ulec swojemu zięciowi i powrócić do prywatności (*O śmierci prześladowców* 18, 1-7). Jak widać, wersja Laktancjusza abdykacji Dioklecjana da się uzgodnić z opisem tej sytuacji zawartym w *Historia Ecclesiastica* Euzebiusza z Cezarei. Najważniejszą różnicą między nimi jest ocena roli Galeriusza w rozwoju wypadków: dla Laktancjusza jest ona pierwszorzędna, podczas gdy Euzebiusz pomija ją milczeniem. Zupełnie inaczej postrzegał przyczyny abdykacji Dioklecjana Eutropiusz. Dla niego Dioklecjan czuł się zmęczony dwudziestoletnim panowaniem, oraz dolegliwościami zaawansowanego wieku (*Breviarium* IX 27). Postępowanie twórcy tetrarchii w świetle relacji Eutropiusza jest rezultatem wolnej woli cesarza i bynajmniej nie świadczy o jego szaleństwie. Podobnie przedstawia wypadki Aureliusz Wiktor. Według niego Dioklecjan wypełnił misję. Miał on zaufanie do swoich współpracowników, sądzi, że po jego odejściu tetrarchowie w duchu partnerstwa, zaufania i harmonii będą kontynuować jego dzieło, panując bez konfliktów pomiędzy sobą (Aureliusz Wiktor, *De caesaribus* 39, 48, *Epitome de caesaribus* 39, 5). Podobnie przedstawiają wypadki też dwa panegiryki łacińskie (*Pan Lat* 6 (7), 9, 2-5; 7 (6), 15, 6).

Nie tylko starożytni różnie oceniali przyczyny abdykacji Dioklecjana. Także dziś trwa dyskusja, co spowodowało tak bezprecedensową decyzję. Stanowiska współczesnych nam badaczy można podzielić zasadniczo na trzy obozy. Z jednej strony sporo historyków wierzy w relacje Laktancjusza. Według nich to Galeriusz wymusił abdykację na swoim teściu.¹⁵ Inni badacze przychylają się do zdania, że była ona rezultatem pogorszenia się stanu zdrowia Dioklecjana.¹⁶ Największa grupa badaczy widzi w abdykacji cesarza świadomą decyzję cesarza, element systemu tetrarchii i odnowy cesarstwa.¹⁷ Jak widać, odpowiedź na pytanie, co stało za wydarzeniami z 1 maja 305 roku w Nikomedii jest nadal przedmiotem sporów. Jest ona jednak bardzo istotna dla kwestii, czy Dioklecjan cieszył się autorytetem wśród swoich współwładców pod koniec swoich rządów.

¹⁵ Są wśród nich Baynes (1924:193), Barnes (1982a:25), Bird (1993:150-151) i Thomas (1973:247).

¹⁶ Należą do nich Seeck (1897:38-39), Jones (1948:56).

¹⁷ Są wśród nich Seston (1946:248-257), Mattingly (1939:340-341), Jones (1948:56), Kolb (1987:150-159), Parker i Warmington (1958:238), Williams (1985:186), Creed (1984:97), Chastagnol (1994:29-31), Rees (2004:76-85), oraz Bowman (2005:86).

Gdyby była ona efektem nacisków Galeriusza, to stawiałoby to pod znakiem zapytania szacunek, jakim wtedy cieszył się Dioklecjan.

Mało jest jednak prawdopodobne, aby za rezygnacją z tronu Dioklecjana odpowiedzialne były naciski Galeriusza i choroba (umysłowa) pierwszego augusta. Zapewne Dioklecjan nie oszalał na stare lata. Co prawda zwolennicy tej hipotezy opierają się na pozornie mocnych argumentach: relacjach osób, które albo były współczesne Dioklecjanowi (jak Laktancjusz, albo Euzebiusz), lub wręcz znały go osobiście, jak Konstantyn Wielki.¹⁸ Tymczasem o dobrym stanie zdrowia Dioklecjana informują nas tylko późniejsze źródła takie jak Aureliusz Wiktor (*De caesaribus* 39, 48). Nie jest to jednak argument mocny. Źródła informujące nas o obłędzie Dioklecjana nie podają przypadków szalonych poczynań twórcy tetrarchii poza zrzeczeniem się władzy. To, co wiemy o działalności Dioklecjana po załamaniu się jego stanu zdrowia (odmowa powrotu do władzy, mimo zachęty ze strony najpierw Maksymiana Herkulijskiego, a potem Galeriusza, udział w konferencji w Carnuntum), nie wskazują na jego chorobę umysłową. Wręcz przeciwnie, układają się w dosyć spójną koncepcję działania. Także abdykacja Dioklecjana wydaje się być przemyślanym postępowaniem. Dioklecjan planował ją, jak również rezygnację z purpury Maksymiana Herkulijskiego, jeszcze przed swoją chorobą. W czasie obchodów wicennaliów w Rzymie (w listopadzie 303 roku) wymusił na Maksymianie obietnicę rezygnacji z władzy w najbliższym czasie. Takie działanie Dioklecjana potwierdzają wzmianki w panegirykach łacińskich powstałe kilka lat po opisywanych wydarzeniach (źródła wspominające obłęd cesarza powstały później od wspomnianych panegiryków). Co prawda zwolennicy tezy o chorobie Dioklecjana uważają, że informacje zawarte w panegirykach łacińskich są odbiciem propagandy Maksymiana Herkulijskiego po powrocie do władzy w 306 roku: Maksymian Herkulijski po abdykacji osiadł w Kampanii (Laktancjusz, *O śmierci prześladowcy* 26, 7) lub Lukanii (Eutropiusz, *Breviarium* IX 27, 2; X 2, 3). Po 28 października 306 roku został wezwany przez swojego syna Maksencjusza do powrotu do władzy (Laktancjusz, *O śmierci prześladowcy* 26, 7). Pojawienie się Maksymiana

¹⁸ Euzebiusz, *Historia Ecclesiastica* VIII 13, 11; Konstantyn, *Oratio* 25, 2; Julian Apostata, *Caesares* 315B.

Herkulijskiego pomogło Maksencjuszowi na wiosnę 307 roku pokonać interweniującego cezara Sewera.¹⁹ W 308 roku doszło do konfliktu pomiędzy Maksymianem Herkulijskim a Maksencjuszem. Armia jednak wybrała wierność Maksencjuszowi a nie jego ojcu, wskutek czego Maksymian Herkulijski ponownie stracił władzę (Laktancjusz, *O śmierci prześladowcy* 28, 1). Po utracie władzy schronił się u swojego zięcia Konstantyna Wielkiego. Tam dopełnił się jego los. W 307 roku miał „poprawiać” historię. Propaganda Maksymiana Herkulijskiego miała widzieć w abdykacji tego władcy skutek namów Dioklecjana, a nie gróźb Galeriusza (Thomas 1973:239-240). Dzięki temu pozycja Maksymiana Herkulijskiego byłaby lepsza względem nowego pierwszego augusta (czyli Galeriusza).

Nie sądzę, aby ta hipoteza była zasadna. Nie widzę przyczyn, dla których Maksymian Herkulijski miałby w ten sposób poprawiać historię. Gdyby to nie Dioklecjan a Galeriusz zmusił go do rezygnacji z władzy, to panegirysta mógłby przemilczeć całą niewygodną sprawę. Maksymian mógłby też wyzyskać ten fakt propagandowo. Ustąpił on przed groźbami młodego, żądnego władzy cezara, aby zapobiec wojnie domowej, a wrócił do purpury z obowiązku wobec państwa, gdy sytuacja w cesarstwie wymknęła się spod kontroli Galeriusza. Przedstawianie abdykacji Maksymiana Herkulijskiego, jako wyniku nacisku Dioklecjana nie było wcale dla wracającego do władzy cesarza korzystne propagandowo. Dioklecjan, którego autorytetu nikt nie podważał, nie występował przeciwko rządóm swojego zięcia. Przeciwnie, wciąż je wspierał. Nie próbował wrócić do władzy, ani nie poparł w tym Maksymiana Herkulijskiego. Przyznawanie się do abdykowania pod wpływem Dioklecjana jeszcze bardziej unaoczniało nielegalność powrotu do władzy Maksymiana Herkulijskiego.

Przedstawienie przez Laktancjusza abdykacji Dioklecjana jako skutku obłądki twórcy tetrarchii i nacisków na niego Galeriusza jest zgodne z propagandowym wizerunkiem obu władców w *De mortibus persecutorum*. Z jednej strony Dioklecjan ponosił karę bożą za pozwolenie na rozpoczęcie prześladowania chrześcijan (szaleństwo). Według starożytnego toposu na nieprzyjaciela bogów

¹⁹ Laktancjusz, *O śmierci prześladowcy* 26, 8; Eutropiusz, *Breviarium* X 2, 4; Zosimos, *Historia Nova* 2, 10, 1.

(boga) czekała kara jeszcze za życia (Suski 1997:123-152). Podobnie jak w przypadku narracji Laktancjusza o rozpętaniu wielkiego prześladowania Dioklecjan przedstawiony jest jako bezwolne narzędzie w rękach swojego zięcia. Zachowanie Galeriusza w *De mortibus persecutorum* jest zgodne z konsekwentnie kreślonym przez Laktancjusza obrazem tego cesarza (nieprawdziwym z resztą) jako barbarzyńcy bez skrupułów, pozbawionego wszelakich ludzkich uczuć. Jeżeli weźmie się to pod uwagę, to nie powinno się negować prawdziwości informacji o wymuszeniu abdykacji Maksymiana przez Dioklecjana zawartej w panegirykach łacińskich. Także postępowanie Dioklecjana po abdykacji nie przynosiło dowodów do uznania za zasadną hipotezę o wymuszeniu abdykacji twórcy tetrarchii przez Galeriusza. Dioklecjan oparł się pokusie powrotu do władzy, gdy pozycja Galeriusza została zakwestionowana przez Maksencjusza, a Sewer został przez tego ostatniego pokonany. Postępowanie Dioklecjana po rezygnacji z władzy było kompletnie odmienne niż Maksymiana Herkulijskiego. Maksymian Herkulijski wykorzystał pierwszą nadarżającą się okazję do odzyskania jej, podczas gdy twórca tetrarchii odmówił powrotu do niej. Ponadto od lat dziewięćdziesiątych III wieku Dioklecjan rozbudowywał pałac w Spalatum, który był za mały na miasto-rezydencję cesarską, a za duży na letni pałac imperatora. Zapewne niemal od samego początku ten pałac był przeznaczony na rezydencje Dioklecjana po jego abdykacji, co wskazuje na zaplanowanie jej na kilka lat przed 305 rokiem.²⁰

Trudno także wierzyć Laktancjuszowi, kiedy sugeruje, że Galeriusz groził Dioklecjanowi konfrontacją militarną. Galeriusz musiałby w takiej sytuacji wystąpić nie tylko przeciw swojemu teściowi, ale także Maksymianowi Herkulijskiemu i, być może, także Konstancjuszowi Chlorusowi. Pozycja Galeriusza w takiej wojnie byłaby bardzo słaba. Absurdalne jest twierdzenie Laktancjusza, według którego Galeriusz w swoich rozmowach z Dioklecjanem powoływał się na przypadek Nerwy. Jak powszechnie wiadomo Nerwa wcale nie abdykował. Albo Laktancjusz słabo znał rzymską historię, albo po raz kolejny przypisuje on Galeriuszowi cechy świadczące o jego barbarzyńskości i obcości w rzymskim świecie (przecież Galeriusz jako zupełny barbarzyńca nie

²⁰ Wilkes 1986:8-10; Kolb 1987:150; Rees 2004:79. O pałacu Dioklecjana w Splicie zob. Marasovič (1982), Wilkes (1986) i Kuhoff (2001b:149-189; 2001a:744-760).

powinien znać historii rzymskiej). Passus Laktancjusza świadczy nie o samym Galeriuszu i jego wiedzy, ale o postrzeganiu jego osoby przez chrześcijańskiego autora. Część badaczy w inny sposób tłumaczy błąd popełniony przez Laktancjusza. Według J. Moreau (1954:308-309) i J.L. Creeda (1984:97) chrześcijański autor padł ofiarą nieporozumienia związanego z opacnym rozumieniem passusu o oddaniu władzy Trajanowi przez Nerwę autorstwa Kasjusza Diona (*Dzieje rzymskie* LXVIII 3, 1). To prawdopodobne, choć czasami wiedza Laktancjusza o rzymskiej historii nie była zbyt rozległa. Według niego np. bitwa pod Abrittus została wygrana przez Karpów (Laktancjusz, *De Mortibus Persecutorum* 4, 3) Tymczasem Karpowie jedynie wspomagali Gotów.²¹ W tym rozdziale Laktancjusz przypisał Galeriuszowi jeszcze kilka zdań nieścisłych, lub ewidentnie fałszywych. I tak np. Galeriusz miał mieć problemy z dodawaniem i pomylić się, kiedy podał długość swoich dotychczasowych rządów (zamiast 12 lat podaje 15). Według Laktancjusza Galeriusz narzekał na ponoszony przez siebie trud obrony granicy nad Dunajem od początku sprawowania godności cezara, podczas w rzeczywistości zamiast 15 lat spędzonych w wojnach nad Dunajem Galeriusz dowodził rzymską armią na Bałkanach jedynie od 299 lub 300 roku (Barnes 1976a:180-191, 1982b:62-64). Błędy popełnione przez Laktancjusza świadczą, że jego narracja jest jedynie fantazją chrześcijańskiego autora (Williams 1984:190; Bowman 2005:87). Nie miał on żadnych podstaw do odtwarzania przebiegu rozmów pomiędzy Dioklecjanem a Galeriuszem. Należy się dziwić, że niektórzy współcześni nam historycy, zauważając fikcyjność tego passusu *De mortibus persecutorum*, równocześnie dostrzegają w argumentach podanych przez Laktancjusza odbicie rzeczywistych poglądów Galeriusza (por. Barnes 1982a:297; Creed 1984:97). Co bardziej zaskakuje, niektórzy badacze nie zauważają fikcyjności tej rozmowy (por. Thomas 1973:244). Podsumowując rozważania o abdykacji Dioklecjana, należy podkreślić, że zapewne była ona przygotowywana jeszcze przed chorobą twórcy tetrarchii. Nie sądzę, aby twórca tetrarchii został zmuszony do tego przez swojego zięcia. Tym samym decyzja o rezygnacji z władzy Dioklecjana nie świadczy o utracie autorytetu twórcy tetrarchii

²¹ Jordanes, *Getica* 91. O najeździe Gotów na państwo rzymskie za panowania Decjusza, podczas którego Rzymianie ponieśli klęskę w bitwie pod Abrittus a sam Decjusz zginął w tej bitwie zob. Birley (1998:77-78) i Drinkwater (2005:38-39).

Po abdykacji Dioklecjana w 305 roku cesarz nadal cieszył się wielkim szacunkiem. Były władca był wspominany na inskrypcjach jako *senior augustus* (starszy August),²² *pater augustorum* (ojciec Augustów),²³ *pater augustorum (imperatorum) et caesarum* (ojciec augustów i cesarów).²⁴ To ostatnie podkreślało nadnaturalny charakter Dioklecjana. W czasach tetrarchii na inskrypcjach nazywano głównego boga rzymskiego panteonu ojcem imperatorów (*CIL* III 710 = *ILS*, 629). Także w oficjalnej sztuce ukazywano emerytowanych władców z szacunkiem godnym panującym cesarzom. Możemy to zobaczyć na porfirowych pilastrach, które odpadły od wschodniej bramy rezydencji Galeriusza w Romulianum-Gamzigradzie.²⁵ Odnaleziono dwa takie pilastry, choć wydaje się, że początkowo było ich trzy.²⁶ Na każdym z trzech pilastrów umieszczono podobizny trzech par władców: aktualnych augustów i ich cesarów (Konstancjusz Chlorus i Sewer, Galeriusz i Maksymin Daja) oraz obu augustów seniorów: Dioklecjana i Maksymiana Herkulijskiego. Jak widać podkreślano kontynuację rządów w ramach tetrarchii. Nowi augustowie i cesarowie zawdzięczali swoją władzę wyborowi dokonanemu przez starych augustów. Dioklecjan i Maksymian Herkulijski legitymizowali władzę cesarzy drugiej tetrarchii.

Minęło kilka lat od abdykacji Dioklecjana w 305 roku, a stworzony przez niego system uległ rozpadowi. Faktycznie *Imperium Romanum* podzieliło się na dwie zwalczające się połowy, których władcy wzajemnie się nie uznawali. Z jednej strony na Zachodzie panowali trzej samozwańczy Augustowie – Maksymian, Konstancjusz i Maksencjusz – a we wschodniej części cesarstwa i na Bałkanach władzę sprawowali Galeriusz i Maksymin Daja. System tetrarchii w praktyce przestał istnieć. W tej sytuacji august Galeriusz postanowił odwołać

²² *AE* 1964:235; *AE* 1969-1970:185; *AE* 1969-1970:186; *AE* 1975:356.

²³ *CIL* III 14149/34; *CIL* III 14150/6; *CIL* III 6584; *CIL* III 14404; *P. Lond.* 72; *P. Thead.* 32; *AE* 1996, 1621; *AE* 1996, 1622)

²⁴ *CIL* VI 1130 = 31242 (*ILS*, 646), *AE* 1961:240; *AE* 1998:467.

²⁵ Bardzo długo nie potrafiono zidentyfikować archeologicznie Romulianum. Udało się to dopiero w latach 90. XX w. Wykopalka prowadzone na Wzgórzu Magura doprowadziły do odsłonięcia pozostałości rzymskiego pałacu (zbudowanego dla Galeriusza) otoczonego murem obronnym. O odkryciu Felix Romuliana, oraz o prowadzonych tam badaniach archeologicznych zob. Srejić (1993:29-53), oraz Srejić i Vacić (1994b; 1994a:123-141). O wydzwiku ideologicznym budowy rezydencji w Felix Romuliana zob. Kolb (2008:173-178, 200-205).

²⁶ Dokładny opis zabytków podał Kolb (2008:174-177).

się do Dioklecjana. Stary cesarz postanowił częściowo wrócić do życia politycznego. W 308 roku Dioklecjan został razem z Galeriuszem konsulem, aby przywrócić w *Imperium Romanum* system tetrarchii (Laktancjusz, *O śmierci prześladowcy* 29, 2). Następnie Galeriusz zwołał zjazd byłych i obecnych cesarzy, aby zażegnać konflikt polityczny, który trawił cesarstwo od dwóch lat. Przy tej okazji uzupełniono kolegium władców po zamordowaniu augusta zachodu Sewera. W zjeździe, poza Galeriuszem, uczestniczyli także Dioklecjan i Maksymian Herkulijski. Warto zauważyć, że w konferencji brali udział jedynie władcy legitymujący się tytułem augusta. Nie zaproszono na nią ani Maksymina Daję ani Konstancyę Wielką (wyniesienie tego ostatniego do godności augusta przez Maksymiana było w sensie prawnym uzurpacją). Galeriusz, któremu brakło odpowiedniego autorytetu do uporządkowania zamętu w cesarstwie, zwrócił się do Dioklecjana z propozycją powrotu do władzy.²⁷ Podobną ofertę miał zaproponować Dioklecjanowi także Maksymian Herkulijski.²⁸ Jak widać Galeriusz uważał, że jedynie autorytet starego augusta może przywrócić pokój w cesarstwie. Następnie w listopadzie 308 r. zorganizowano konferencję w Carnuntum, której celem było rozwiązanie problemów nękających *Imperium Romanum* od 306 r., oraz uzupełnienie cesarskiego kolegium po zamordowaniu Sewera (Laktancjusz, *O śmierci prześladowcy* 29,1-2; Euzebiusz z Cezarei, *Historia Ecclesiastica* VIII 13; Aureliusz Wiktor, *De Caesaribus* 40,8; *Epitome de caesaribus* 39,6; 40,2; Eutropiusz, *Breviarium* X 4,1; Zosimos, *Historia Nova* II 10,4-11,1. Patrz: H. M. D. Parker, B. H. Warmington, 1958: 245; P. Brunt 1979: 255-278; T.D. Barnes 1982a: 80; P. Bruun 1988-1989: 7-31; S. Concoran 2000: 6-7; F. Paschoud 2000:210-213; P. Southern 2001: 169; D.S. Potter 2004: 353). Zjazd, który dzięki autorytetom Dioklecjana i Galeriusza miał rozwiązać problem uzurpacji doprowadził jedynie do abdykacji Maksymiana Herkulijskiego. Wynikła ona bardziej z braku realnej władzy i sił zbrojnych w jego rękach, niż z nacisków Dioklecjana i Galeriusza. Ze sceny politycznej Maksymian Herkulijski zszedł dopiero w 310 r., kiedy to został on stracony przez swojego zięcia Konstancyę

²⁷ *Epitome de caesaribus* 39, 6. Zob. Festy (1999:174-175).

²⁸ Zosimos, *Historia Nova* II 10, 4. Relacja Zosimosa zawiera jednak sporo błędów. Np. nazywa on Carnuntum miastem galijskim, a podając miejsce śmierci Maksymiana Herkulijskiego, myli go z Maksyminem Dają. Zob. Paschoud (2000:210-213).

Wielkiego (C.E.V. Nixon, B. Saylor Rodgers 1995: 238-239; F. Meiler 2004: 113). Nowym augustem obwołano Licyniusza, potwierdzono sprawowanie funkcji cezara przez Konstantyna Wielkiego, który dzięki temu ustaleniu znów stał się legalnym władcą (Laktancjusz, *O śmierci prześladowcy* 29,1). Tym samym poza tetrarchicznym porządkiem pozostawała jedynie tereny kontrolowane przez Maksencjusza (Italia) i Domitiusa Alexandra (Afryka). Postanowienia konferencji w Carnuntum nie mogły zadowolić dotychczasowych cesarów Maksymina Daji i Konstantyna Wielkiego (Laktancjusz, *O śmierci prześladowcy* 32,1-5. Patrz: A. Stefan 2005, s. 188-192). Obaj nadal pozostawali cezarami, podczas gdy Licyniusz został od razu powołany do godności augusta. Aby ułagodzić ich wprowadzono nowy tytuł *Filius Augustorum* (A. Stefan 2004: 273-291; A. Stefan 2005: 169-204). W tym miejscu trudno powiedzieć w jakim stopniu za decyzje podjęte w Carnuntum odpowiadał Dioklecjan. Jedno jest pewne firmował on swoim nazwiskiem powzięte tam decyzje. Wsparł Galeriusza, aby ratować dzieło swojego życia. Zjazd w Carnuntum nie zakończył kryzysu w jakim znalazło się cesarstwo, co pokazywało stopniową erozję autorytetu Dioklecjana.

Wraz ze śmiercią Galeriusza w maju 311 r. (o okolicznościach śmierci Galeriusza patrz: R. Suski 1997, s. 123-152) ze sceny politycznej *Imperium Romanum* zeszło pokolenie, które swoją pozycję zawdzięczało Dioklecjanowi. Spowodowało to osłabienie a następnie upadek znaczenia Dioklecjana. Ówczesnie panujący cesarze przestali liczyć się z jego osobą. Kiedy po śmierci Galeriusza wdowa po nim (a zarazem córka Dioklecjana) Waleria przybyła na dwór Maksymina Daji, to ten złożył jej propozycję ślubu (Laktancjusz, *O śmierci prześladowcy* 39, 2-4). Najwidoczniej Maksymin Daja nadal próbował podpierać się autorytetem Dioklecjana (Moreau 1954:412; Creed 1984:116). Kiedy następnie Waleria odrzuciła propozycję Maksymina Daji, została skazana na wygnanie, a jej majątek uległ konfiskacie (Laktancjusz, *O śmierci prześladowcy* 39, 5). Dioklecjan interweniował w jej sprawie, ale jego prośby nie zostały przez Maksymina Daję wysłuchane (Laktancjusz, *O śmierci prześladowcy* 41, 1-3). Sześć lat po abdykacji Dioklecjana panujący przestali się z nim liczyć. Na Zachodzie zapewne w 312 roku Konstantyn Wielki nakazał zniszczyć posągi Maksymiana Herkulijskiego. Ponieważ tetrarchów najczęściej przedstawiano razem, to przy okazji uległy destrukcji także przedstawienia

Dioklecjana (42, 1). Tym samym jednoznacznie autorytet Dioklecjana uległ destrukcji. Licyniusz po pokonaniu Maksymina Daji w 313 roku, nakazał stracić Walerię, córkę twórcy tetrarchii (50, 2). Tej udało się ukrywać przez 15 miesięcy po czym została rozpoznana w Tessalonikach, a następnie stracona razem ze swoją matką Pryską (51, 1-2). Nie jest jasne kiedy i w jakich okolicznościach nastąpiła śmierć samego Dioklecjana. Według Laktancjusza Dioklecjan zagłodził się na śmierć, kiedy jego nazwisko (obok Maksymiana Herkulijskiego) zostało poddane *damnatio memoriae*, w tym wypadku zgon twórcy tetrarchii nastąpił w 311 lub 312 roku.²⁹ Euzebiusz z Cezarei, kolejny chrześcijanin, który nienawidził Dioklecjana, twierdził, że cesarz zmarł po długiej i ciężkiej chorobie przed śmiercią Maksymiana Herkulijskiego, przed czerwcem 310 roku (*Historia Ecclesiastica* VIII. dod. 3). Pozostali autorzy nie podali nam okoliczności odejścia z tego świata twórcy tetrarchii. Na ich podstawie można datować zgon cesarza pomiędzy 313 a którym rokiem,³⁰ albo 315 a 316 rokiem.³¹ Przy czym autor *Consularia Constantinopolitana* mógł – jak utrzymuje T.D. Barnes (1982b:32) – pomylić konsulów z 316 roku (Sabino i Rufino) i 311 roku (Volusiano i Rufino). Ponadto daty podawane przez Hieronima często są błędne (Suski 2007:281-293, 2008b:183-199). Nie jest jasne, czy Dioklecjan doczekał zagłady swojej rodziny. Większość badaczy uważa, że Dioklecjan umarł bliżej daty podanej przez Laktancjusza i Euzebiusza z Cezarei, niż tej, którą wymieniają późniejsi autorzy. W każdym razie, w ostatnich miesiącach życia Dioklecjan widział stworzonego przez siebie ruinę systemu, a wśród rządzących wtedy nie cieszył się autorytetem. Dioklecjan mógł jedynie bezwolnie przyglądać się, jak rozpada się dzieło jego życia.

Podsumowując rozważania o autorytecie Dioklecjana, możemy wskazać kilka przesłanek, które świadczą o głębokim szacunku, jakim cieszył się on pośród oficerów wysokiej rangi i swoich współwładców. Brak poważnych uzurpacji, które postawiłoby pod znakiem zapytania władzę Dioklecjana, lojalność tetrarchów względem tego cesarza, skłonienie Maksymiana Herkulijskiego do abdykacji jednoznacznie wskazują na autorytet, jakim cieszył się w tym

²⁹ Laktancjusz, *O śmierci prześladowcy* 42, 1-3. Zob. Barnes (1982b:32).

³⁰ *Epitome de caesaribus* 39, 7; Sokrates Scholastyk, *Historia Ecclesiastica* I 2, 10.

³¹ Hieronim, *Chronicon* 230d; Zosimos, *Historia Nova* II 8, 1; *Chronicon Paschale* 523; *Consularia Constantinopolitana* a. 316.

środoowisku. Przeciw temu nie świadczą także okoliczności, które towarzyszyły abdykacji Dioklecjana. Zapewne rezygnacja z władzy przez Dioklecjana była świadomym działaniem imperatora tworzącego zasady nowego ustroju, a nie rezultatem nacisków Galeriusza. Propozycja powrotu do władzy uczyniona przez Galeriusza Dioklecjanowi w 308 roku także pokazuje szacunek, jakim cieszył się twórca tetrarchii. Co prawda, nie udało się pokonać impasu spowodowanego uzurpacją Maksencjusza, ale Galeriusz nie szukał kompromisu ze swoim zięciem. Wkrótce potem nastąpił ostateczny zmierzch znaczenia Dioklecjana. Konstantyn Wielki, Licyniusz czy Maksymin Daja nie liczyli się z Dioklecjanem. Nie należeli oni do pokolenia wyższych oficerów, które zostało ukształtowane przez niego, kiedy stał jeszcze *domesticos*.

BIBLIOGRAFIA TEKSTÓW CYTOWANYCH

ŹRÓDŁA:

Aureliusz Wiktor, *Liber de cesaribus*, wyd. F. Pichlmayr, popr. R.Gründer, Leipzig 1966 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana); wyd. z franc. tł. P. Dufraigne, Paris 1975 (Les Belles Lettres); przekł. ang. H. W. Bird, Aurelius Victor: De Caesaribus. Translated with an Introduction and Commentary, Liverpool 1994

Chronicon Paschale, wyd. L. Dindorf, T. 1-2, Bonn 1832; przekł. ang. M. Whitby, M. Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, Liverpool 1989.

Consularia Constantinopolitana, wyd. R.W. Burgess, *The Chronicle of Hydatius and the Consularia Constantinopolitana*, Oxford, 1993

Epitome de caesaribus, wyd. F. Pichlmayr, popr. R. Gründel, Leipzig 1970 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana); z tł. franc. M.-P. Arnaud-Lindet, Paris 1994 (Les Belles Lettres)

Eunapios z Sardes, *Historia*, wyd. L. Dindorf, *Historici Graeci Minores*, Leipzig 1871; K. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, T. 4, Paris 1870, z tłum. ang. R.C. Blockley, *The Fragmentary classicising historians of the Later Roman Empire*, T. 1-2, Liverpool 1981-1983.

Eutropiusz, *Breviarium ab urbe condita*, wyd. H. Droysen, Hannover 1879 (Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi 2); C. Santini, Stuttgart 1979 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana), przekł. ang z komentarzem H. W. Bird, Eutropius: Breviarium, Liverpool 1993

Euzebiusz z Cezarei *Historia Ecclesiastica*, wyd. E. Schwartz, Berlin 1903-1909 (Die griechischen christlichen Schriftsteller); G. Bardy - P. Périchon, Eusèbe de Césarée, Histoire Ecclésiastique, t I-IV, Paris 1952-1960 (Sources Chrétiennes 31, 41, 55, 73), przekł. pol. A. Lisiecki, Historia kościelna, Poznań 1924 (Pisma Ojców Kościoła) 2 wyd. Kraków 1993.

Euzebiusz z Cezarei, *Vita Constantini*, wyd. I.A.Heikel, Berlin 1902 (Eusebius Werke T.1, GCS), F.Winkelmann, Berlin 1975 (Eusebius Werke, T.1), tłum. ang. A.Cameron, S.Hall, Nicene and post-Nicece Fathers, T.1, Oxford 1976

Hieronim, Chronicon, wyd. R. Helm, Eusebius Werke, T. 7, Berlin 1956.

Historia Augusta, Wyd. E. Hohl, vol I-II, Leipzig 1971 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana), Ch. Samberger, W. Seyfarth, Leipzig 1997 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana); wyd. Z tłum. franc. A. Chastagnol, *Histoire Auguste. Les empereurs romains des II e et III e siècles*, Paris 1994; pol. H.Szelest, Historycy cesarstwa rzymskiego, Warszawa 1966.

Julian Apostata, *Caesares*, wyd. J. Bidez, F. Cumont, *Imperatoris Caesaris Flavii Claudii epistulae, leges, poemata, fragmenta varia*, Paris 1922, J. Bidez, L'empereur Julien oeuvres complètes, Paris 1932

Konstantyn, *Oratio ad Coetum Sanctorum*, wyd. I.Heikel Leipzig, 1902; ang. tłum. E.C.Richardson, Grand Rapids 1986

Laktancjusz, *De mortibus persecutorum*, wyd. J. Moreau, Lactance: De la mort des persecuteurs. Introduction, texte critique et traduction, t. I-II, Paris 1954 (Sources Chrétiennes 39); wyd. J. L. Creed, Lactantius: De Mortibus Persecutorum. Edited and translated, Oxford 1984, przekł. J. Czuj, Laktancjusz, Pisma wybrane, Poznań 1933 (Pisma Ojców Kościoła).

Panegyrici Latini, wyd. E. Galletier, *Panegyriques latins*, T. 1-3, Paris 1949-1955; R. A. B.Mynors, Oxford, 1964; wyd z ang. tłum. C.E.V. Nixon, B. Saylor Rodgers, *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*, Berkeley, 1995

Sokrates Scholastyk, *Historia Ecclesiastica*, wyd.. G.C. Hansen, Berlin 1995 (Die griechischen christlichen Schriftsteller), polskie tłum. S. Kazikowski, Warszawa 1986

Zonaras, *Epitome Historiarum*, wyd. L. Dindorf, Lipsiae 1870.

Zosimos, *Historia Nova*, wyd. L. Mendelssohn, Leipzig 1867, z tłum. franc. F. Paschoud, Paris 1971-1989 (*Les Belles Lettres*), tł. ang. R. T. Ridley, Canberra 1982; tł. polskie H. Cichocka 1993.

OPRACOWANIA:

Alföldi A. (1970), *Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreiche*, Darmstadt 1970.

Barnes T.D. (1976), *Imperial Campaigns AD 285-311*, „Phoenix”, 30 (1976) 174-193

Barnes T.D. (1982a), *Constantine and Eusebius*, Cambridge, Mass., 1982

Barnes T.D. (1982b), *New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, Mass., 1982

Baynes N.H. (1924), *Two Notes on the Great Persecution*, „Classical Quarterly”, 18 (1924) 189-194

Bird H.W. (1976), *Diocletian and the death of Carus, Carinus and Numerian*, „Latomus”, 35 (1976) 123-132

Bird H.W. (1993), *Eutropius: Breviarium*, Liverpool 1993

Bird H.W. (1994), *Aurelius Victor: De Caesaribus*, Liverpool 1994

Birley A.R. (1998) *Decius Reconsidered* [w:] E.Frézouls, H.Jouffrey, (red.), *Les empereurs illyriens. Actes du colloque de Strasbourg (11-13 octobre 1990)*, Strasbourg 1998,

Bowman A.K. (2005), *Diocletian and the First Tetrarchy A.D. 284-305* [w:] Bowman, Garnsey, Cameron (2005) 67-89

Bowman A.K., Garnsey P., Cameron Av. (2005) (red.), *The Cambridge Ancient History*, vol. 12, Cambridge 2005

Bruun P. (1979), *The Negotiations of the Conference of Carnuntum*, „Numismatica e Antichità Classiche”, 8 (1979) 255-278

Bruun P. (1988-1989), *Carnuntum and the Fili Augustorum*, „Byzantium and the North. Acta Byzantina Fennica”, 4 (1988-1989) 7-31

- Carson R.A.G. (1982), *Carausius et fratres sui: a reconsideration*, „Studia Paulo Naster oblata”, t. 1, Louvain (1982) 245-258
- Casey P.J. (1995), *Carausius and Allectus: The British Usupers*, London 1995
- Chastagnol A. (1976), *Trois études sur la vita Carii* [w:] *Bonner Historia Augusta Colloquium 1972/1974*, Bonn 1976, 84-90
- Chastagnol A. (1994), *Histoire Auguste : Les empereurs romains des II e et III e siècles*, Paris 1994
- Concoran S. (2000), *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government AD. 284-324*, Oxford 2000
- Creed J.L. (1984), *Lactantius: De Mortibus Persecutorum*, Oxford 1984
- Deckers J.G. (1979), *Die Wandmalerei im Kaiserkultraum von Luxor*, „Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts“, 94 (1979) 600-652
- Derda T., Wipszycka E. (1999) (red.), *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności: Studia źródłoznawcze*, t. 2, Kraków 1999
- Dignas B., Winter E. (2007), *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and rivals*, Cambridge 2007
- Drinkwater J.F. (2005), *From Maximinus to Diocletian and the Crisis* [w:] Bowman, Garnsey, Cameron (2005) 28-66
- Fears J.R. (1977), *Princeps a diis electus. The Divine Election of the Emperor as a political Concept at Rome*, Rome 1977
- Festy M. (1999), *Pseudo-Aurélius Victor: Abrégé des césars*, Paris 1999
- Jones A.H.M. (1948), *Constantine and the Conversion of Europe*, Londres 1948
- Kaczanowicz W. (1985), *Uzurpacja Karauzjusza i Allektusa w Brytanii i Galii u schyłku III w. n.e.*, Katowice 1985
- Kolb F. (1987), *Diocletian und die erste Tetrarchie. Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft?*, Berlin 1987
- Kolb F. (1988), *Die Datierung des ägyptischen aufstands unter L. Domitius Domitianus und Aurelius Achilleus*, „Eos”, 76 (1988) 325-343
- Kolb F. (2008), *Ideal późnorzymskiego władcy: Ideologia i autoprezentacja*, Poznań 2008
- Kuhoff W. (2001a), *Diocletian und die Epoche der Tetrarchie*, Bern 2001

- Kuhoff W. (2001b), *Zwei altersresidenzen römischer Kaiser. Aspalathos und Romuliana*, [w:] P. Barcelo (red.) *Humanitas: Festschrift für Gunther Gottlieb zum 65 Geburtstag*, München 2001, 149-189
- Loriot X. (1973), *Les débuts du règne de Dioclétien d'après une inscription trouvée à Ayasofya*, „Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France”, 1973, 71-76
- Marasović T. (1982), *Diocletian's Palace*, Belgrade 1982
- Mattingly H. (1939), *Imperial Recovery*, [w:] S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth, N.H. Baynes (red.), *The Cambridge Ancient History*, vol. 12, 297-351
- Mattingly H. (1952), *Jovius and Hercules*, „Harvard Theological Review”, 45 (1952) 131-134
- Meiler F. (2004), *Emperors don't Die in Bed*, London 2004
- Moreau J. (1954), *Lactance: De la mort des persécuteurs*, Paris 1954
- Nixon C.E.V., Saylor Rodgers B. (1995), *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*, Berkeley, 1995
- Parker H.M.D., Warmington B.H. (1958), *A History of the Roman World from A.D. 138 to 337*, New York 1958
- Paschoud F. (2000), *Zosime: Histoire nouvelle*, t. 1, Paris 2000
- Pond Rothman M.S. (1975), *The Panel of the Emperors enthroned on the Arch of Galerius*, „Byzantine Studies”, 2 (1975) 19-40
- Pond Rothman M.S. (1977), *The Thematic organisation of the Panel Relief on the Arch of Galerius*, „American Journal of Archeology”, 81 (1977) 427-454
- Potter S. (2004), *The Roman Empire at Bay 180-395*, London 2004
- Rees R. (2004), *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh 2004
- Rees R. (2005), *The Emperors' New Names: Diocletian Jovius and Maximian Hercules* [w:] L. Rawlings, H. Bowden (red.) *Heracles and Hercules: Exploring a Graeco-Roman Divinity*, Swansea 2005, 223-240
- Ridley R.T. (1982), *Zosimus: New History. A translation with commentary*, Sydney 1982
- Schwartz J.L. (1975), *L. Domitius Domitianus: Étude numismatique et papyrologique*, Brussels 1975

- Schwartz J.L. (1977), *L.Domitius Domitianus*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, 25 (1977) 233-240
- Seeck O. (1897), *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, Berlin 1897
- Seston W. (1946), *Dioclétien et la tétrarchie*, Paris 1946
- Seston W. (1950), *Jovius et Herculus ou l'épiphanie des tétrarques*, „Historia”, 1 (1950) 257-266
- Southern P. (2001), *The Roman Empire from Severus to Constantine*, London 2001
- Srejski D. (1993), *Felix Romuliana – Galerius` Ideological Testament* [w:] tenże (red.), *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, Belgrad 1993, 29-53.
- Srejski D., Vacić Č. (1994a), *Emperor Galerius`s buldings in Romuliana (Gamzigrad, Eastern Serbia)*, „Antiquite Tardive”, 2 (1994) 123-141
- Srejski D., Vacić Č. (1994b), *Imperial Mausolea and Consecration Memorials in Felix Romuliana Gamzigrad, East Serbia*, Belgrad 1994
- Stefan A. (2004), *Un rang impérial nouveau à l'époque de la quatrième tétrarchie: Filius Augustorum. Inscriptions révisées: Problemes de titulature impériale et de chronologie*, „Antiquite Tardive”, 12 (2004) 273-291
- Stefan A. (2005), *Un rang impérial nouveau à l'époque de la quatrième tétrarchie: Filius Augustorum. Considérations historiques*, „Antiquite Tardive”, 13 (2005) 169-204
- Suski R. (1997), *O śmierci prześladowcy. Okoliczności śmierci Galeriusza* [w:] T. Derda, E. Wipszycka (red.), *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności: Studia źródłoznawcze*, Warszawa 1997, 123-152
- Suski R. (1999a), *Upokorzenie Galeriusza przez Dioklecjana: Prawda czy mit* [w:] Derda, Wipszycka (1999) 129-152
- Suski R. (1999b), *Zwycięska kampania Galeriusza w wojnie z Persami 298-299* [w:] Derda, Wipszycka (1999) 153-183
- Suski R. (2007), *The Assumption of the Title Persicus Maximus by Probus and the Date of the Saturninus`s revolt*, „Eos”, 94 (2007) 281-293
- Suski R. (2008a), *Konsolidacja Cesarstwa Rzymskiego za panowania Aureliana 270-275*, Kraków 2008
- Suski R. (2008b), *Cognomina ex virtute Persicus Maximus i Parthicus Maximus w propagandzie cesarzy Illyryjskich* [w:] P. Janiszewski, E. Wipszycka, R. Wiśniewski

(red.) *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności: Studia źródłoznawcze*, t. 7, Warszawa 2008, 183-199

Thomas G.S.R. (1973), *L'Abdication de Dioclétien*, „Byzantion”, 43 (1973) 229-247

Thomas J.D. (1976), *The Date of the Revolt of L. Domitius Domitianus*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, 22 (1976) 253-279

Thomas J.D. (1977), *A Family Dispute from Karanis and the Revolt of Domitius Domitianus*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, 24 (1977) 233-240

Turcan R. (1978), *Le culte impérial au IIIe siècle* [w:] „Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt”, Teil II: Principat, 16:2, Berlin 1978, 996-1084

Veyne P. (2007), *Kim był imperator rzymski?* [w:] tenże, *Imperium grecko-rzymskie*, Kęty 2007, 9-73

Wilkes J. (1986), *Diocletian's Palace, Split: Residence of a retired Roman Emperor*, Sheffield 1986

Williams S. (1984), *Diocletian and the Roman Recovery*, London 1984

Ziółkowski A. (2004), *Historia Rzymu*, Poznań 2004

SKRÓTY:

AE – L'Année Epigraphique

CIL = Corpus Inscriptores Latinarum

Historia Augusta, Car. = Historia Augusta, Vita Cari

ILS = H. Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae, T. I-III, Berlin 1892-1916

Pan. Lat. = Panegyrici Latini

RIC = Roman Imperial Coinage

Skróty korpusów papirusów cytuję za J. F. Oates, R. S. Bagnall, W. H. Willis, K. A. Worp, Checklist of Editions of Greek papyri and ostraka, Atlanta 1992.